

WAAROM MUSSEN NOOIT
DOOD VAN HET DAK VALLEN

Van dezelfde auteur:

Hoe bereidt je een paard?
Geen hond die ernaar kraait
Een boek vol taalfouten

Friederike de Raat

**WAAROM
MUSSEN NOOIT
DOOD VAN HET
DAK VALLEN**

Over de herkomst van onze
spreekwoorden & gezegden

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Eerste druk september 2015
Tweede druk november 2015

© 2015 Friederike de Raat
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Studio Ron van Roon
NUR 624/400
ISBN 978 90 468 2011 7
www.nieuwamsterdam.nl/friederikederaat

Inhoud

Voorwoord 7

Dieren 11

Geld 23

Bijbel en religie 37

Namen 53

Het leven van vroeger 69

Geografie 89

Mythologie 101

Scheepvaart en visserij 111

Overig 119

Bronnen 133

Register 137

Voorwoord

Wat de uitdrukking ‘iets op je kerfstok hebben’ betekent, weten de meeste mensen wel. Maar wat is een kerfstok eigenlijk? Ook ‘van haver tot gort’ en ‘weten waar Abraham de mosterd haalt’ passen de meesten van ons goed toe, maar hebben ze wel met haver, gort en mosterd te maken?

Ziehier het probleem met veel spreekwoorden, gezegden en zegswijzen: we weten wel wat ze betekenen, maar waar komen ze vandaan? Ze bevatten vaak woorden en voorwerpen die in de loop der tijden in onbruik zijn geraakt (een hangijzer, een loer) of die we niet meer kennen (een wit voetje, de bierkaai). Of ze verwijzen naar de Bijbel, waarvan de teksten vroeger bij zeer velen bekend waren, maar nu niet meer. Wie weet nog dat het oog van de naald een verwijzing is naar een kleine doorgang in een poort in Jeruzalem? En dat het koning Ahasveros was die de wetten van Meden en Perzen uitvaardigde?

Achter onze spreekwoorden en zegswijzen gaat een wereld vol geweldige verhalen en wetenswaardigheden schuil. En dat maakt dit onderzoeksterrein zo leuk: dit boek gaat niet alleen over taalkwesties, maar bestrijkt

ook een breed deel van de nationale en internationale geschiedenis, geografie en religie. Wist u dat ‘de weg naar Kralingen’ tussen Gouda en Rotterdam ligt en nog steeds bestaat? En dat een Oortjespad wijst op een oude tolweg (een oortje (of oordje) is een oude munt, die je dus kunt versnoepen)?

In dit boek vindt u geen spreekwoorden als ‘de appel valt niet ver van de boom’ of ‘een aardje naar zijn vaartje’, daarvan ligt de herkomst te veel voor de hand. Ze zijn voor de moderne mens goed te begrijpen. Spreekwoorden en uitdrukkingen die sporen dragen van het vroegere (plattelands)leven of verwijzen naar verdwenen beroepen vindt u hier daarentegen volop. Zoals het ondergeschoven kindje, de vinker die het vinkentouw bediende en de boer die op scherp stond.

Wie geïnteresseerd is in de ontstaansgeschiedenis van spreekwoorden, gezegden en uitdrukkingen vindt het wellicht handig om te weten wat het verschil is tussen die termen, die vaak door elkaar worden gebruikt. De bekende etymoloog F.A. Stoett (1863-1936), opsteller van *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden* (1901), maakte het volgende onderscheid, dat te vinden is op de website van het Genootschap Onze Taal. Vooropgesteld: het is lang niet altijd eenvoudig om de verschillen te ontdekken en er is zeker discussie over mogelijk.

Een **spreekwoord** is onveranderlijk van vorm, bevat een levenswijsheid en de persoonsvorm (indien aanwe-

zig) staat in de tegenwoordige tijd: wie het kleine niet eert, is het grote niet waard; als het kalf verdronken is, dempt men de put.

Een **zegswijze** lijkt op een spreekwoord, maar kan wel van vorm veranderen: onderwerp en persoonsvorm kunnen aangepast worden aan de tijd. Voorbeelden: leven als God in Frankrijk, lange tenen hebben.

Een **gezegde** is, anders dan een spreekwoord, geen volledige zin, maar een deel ervan. Het bevat een vaste combinatie van woorden, heeft geen werkwoord en heeft een figuurlijke betekenis: een brave hendrik, kant-en-klaar, gesneden koek.

De term **uitdrukking** wordt vaak gebruikt als verzamelnaam voor alle vaste combinaties van woorden met een figuurlijke betekenis.

Ik hoop dat u door het lezen van dit boek een beter begrip krijgt van spreekwoorden, gezegden, zegswijzen en uitdrukkingen, opdat ze in al hun schoonheid blijven bestaan en niet worden verhaspeld.

DIEREN

De pijp uit gaan

VOORBEELDZIN Als hij zijn levensstijl niet aanpast, is hij snel de pijp uit.

BETEKENIS Doodgaan.

SPECULATIES Omdat het woord ‘pijp’ verschillende betekenissen heeft (onder andere een pijp roken, een schoorsteenpijp, een buurt in Amsterdam) valt er heel wat te speculeren over de herkomst van deze uitdrukking. Bijvoorbeeld dat ze verwijst naar de rook uit de schoorsteen van een crematorium als een lichaam wordt verbrand. Of dat iemand die de Pijp (in Amsterdam) verlaat, uit het bruisende leven stapt en een dodelijk saai bestaan gaat leiden. Of dat een overledene geen pijp meer kan roken en de pijp dus uitgaat. In al deze verklaringen schuilt logica, maar ze zijn niet juist.

HERKOMST De uitdrukking is afkomstig uit de jacht. Konijnen die werden opgeschrikt door jagers en hun honden vluchtten hun hol uit door een gang (pijp) en werden afgeschoten. Ze keerden dus niet terug als ze de pijp uit waren gegaan.

Een andere veelgehoorde verklaring is dat deze uitdrukking stamt uit de tijd dat Nederland nog volop kooikers (eendenvangers) telde. Wilde eenden werden via een slootje (een pijp) de kooi in gelokt en kwamen daar in een val terecht, waarna ze werden gedood voor consumptie. Naar mijn idee zou in dit geval ‘de pijp in gaan’ logischer zijn geweest.

De hond in de pot vinden

VOORBEELDZIN Zij kwam zo laat thuis dat ze de hond in de pot vond.

BETEKENIS Het eten is al op. De uitdrukking wordt ook gebruikt voor: niets krijgen, ergens naast grijpen.

HERKOMST Speciaal voer voor honden is iets van de laatste decennia. Lange tijd aten huisdieren gewoon mee met de bewoners, doorgaans eenpansmaaltijden, of beter, maaltijden uit één (kook)pot. De huisdieren aten ‘wat de pot schafte’ nadat de bewoners er hun deel uit hadden genomen. Wie dus te laat kwam voor het eten, kon de hond in de pot vinden: die was bezig de laatste restjes uit de pan/pot te likken.

De mussen vallen dood van het dak

VOORBEELDZIN Het is zo warm dat de mussen dood van het dak vallen.

BETEKENIS De temperatuur buiten is abnormaal hoog.

HERKOMST Het vreemde is dat mussen prima tegen hitte kunnen. Eigenlijk zijn er geen meldingen dat iemand ooit een mus dood van het dak heeft zien vallen tijdens een hittegolf. Ook de Vogelbescherming meldt op haar site: ‘Mussen broeden onder de dakpannen en ja, daar kan het flink warm en benauwd worden. Als de temperaturen hoog oplopen, dan kunnen we ze zelfs zien gapen. Met de vleugels wijd gespreid zitten ze met de bek open om zo veel mogelijk warmte kwijt te raken. Maar er dood bij neer-

vallen? Dat gaat menig mus toch écht te ver. Of het nu 25 of 35 graden wordt, de mus redt zich wel. Ze zoeken een lekker koel plekje en houden zich zo rustig mogelijk.’

Er is dan ook een school onder de taalkundigen die meent dat mussen staat voor ‘mossen’: als het zeer heet en droog is, verdrogen de mossen op het dak, laten los en vallen naar beneden. Bij de discussie tussen mussen- en mossenaanhangers wordt vaak een tekst aangehaald van Nicolaas Beets (1814-1903). Hij schreef een verhaal over warmte met daarin de volgende passage: ‘Het was een brandendheete vrijdagachtermiddag in zekere Hollandsche stad: zoo heet en zoo brandend, dat de mosschen op het dak gaapten, ’t welk, op gezag der Hollandsche manier van spreken, de grootste hitte is, die men zich voor kan stellen.’ Beets heeft het hier over mosschen en niet over muss(ch)en. Taalkundige Ewoud Sanders wijst er in een taalcolumn in *NRC Handelsblad* uit 2006 echter op dat de mussen van Beets ‘gapen’, waarmee het niet logisch is dat de schrijver doelt op mos. Sanders wijst er tevens op dat ‘mosschen’ in de 19e eeuw een wat deftiger variant was van ‘musschen’.

Van zijn stokje gaan

VOORBEELDZIN Tijdens de bevalling ging de man van zijn stokje.

BETEKENIS Flauwvallen.

HERKOMST Vogels in een kooitje werden vroeger gebruikt als ‘rookmelder’. Mijnwerkers bijvoorbeeld namen een kanarie mee de mijn in. Viel de vogel van zijn stokje, dan was dat een teken dat er koolmonoxide in de mijngang aanwezig was. Een signaal voor de mijnwerkers om zich snel uit de voeten te maken. Ook in oude boerderijen, waar een open vuur werd gestookt, hing vaak een vogel in een kooi ter signalering van kwalijke stoffen. In openluchtmusea zijn dergelijke vogelkooitjes nog wel te zien.

De aap komt uit de mouw

VOORBEELDZIN Als hij binnenkort voor de rechter staat, komt de aap uit de mouw.

BETEKENIS Dan komt de waarheid naar boven, wordt de situatie/bedoeling duidelijk.

HERKOMST Helemaal duidelijk is de herkomst van deze uitdrukking niet. Het kan zijn dat wordt verwezen naar rondtrekkende goochelaars en andere straatartiesten die optraden met een aap die tijdens de act plots uit de mouw tevoorschijn kwam. In hun wijde kleding konden ze makkelijk een aap(je) verstoppen. Anderen menen dat aap verwijst naar het ondeugende karakter van de aap en dat ‘iets in de mouw hebben’ staat voor ‘iets verbergen’. Kwam de aap uit de mouw, dan toonde iemand zijn ware karakter.

BIJZONDERHEID Het Pvv-Kamerlid De Roon veroorzaakte in september 2011 opschudding in het parlement met zijn uitspraak dat de Turkse premier Erdogan

een ‘islamitische aap’ is ‘die uit de mouw komt’. Aanleiding was de volgens hem Turkse oorlogsretoriek tegen Israël. Toen pvv-leider Wilders vervolgens bij de interruptiemicrofoon uitlegde dat De Roon slechts een metafoor had gebruikt en premier Rutte een ietwat minachtend geluid liet horen, deed Wilders zijn beroemde – en eveneens opschudding veroorzakende – uitspraak: ‘Doe ’s normaal man!’

In de aap gelogeed zijn

VOORBEELDZIN De vliegmaatschappij waarmee we naar Amerika zouden vliegen, staakt. Nu zijn we mooi in de aap gelogeed!

BETEKENIS In een vervelende positie beland zijn, pech hebben.

HERKOMST De uitdrukking zou zijn terug te voeren op Café In ’t Aepjen (of Aepgen) aan de Zeedijk in Amsterdam. De eigenaar van het logement zou, volgens de website www.mokums.nl, apen hebben gehouden die hij kreeg van zeelieden die hun drank niet konden betalen. Die apen brachten ze mee uit verre oorden. De dieren hadden vlooiën, wat ertoe leidde dat gasten van logement In ’t Aepjen zich altijd aan het krabben waren. Vandaar de uitdrukking: ‘Je bent zeker in den Aep gelogeed?’ Het pand uit 1544 bestaat nog steeds, het is een van de twee overgebleven houten huizen in de hoofdstad (het andere staat in het Begijnhof). En het café in het pand heet nog steeds ‘In het Aepjen’. Volgens een ander verhaal

kwamen er in café In 't Aepjen ronselaars van de voc die beschonken zeelieden (het café lag vlak bij de toen nog open verbinding met het IJ) contracten lieten tekenen. Pas de volgende morgen merkten ze dat ze 'in de aap gelogeed waren'.

Iemand een loer draaien

VOORBEELDZIN Zijn verhaal bleek niet te kloppen, hij heeft me een loer gedraaid.

BETEKENIS Iemand beduvelen.

HERKOMST Verreweg de makkelijkste verklaring is afkomstig uit de valkerij: als de valk was weggevlogen, haalde de valkenier zijn vogel terug door (hem) een loer te draaien. Een loer is een slinger met aan het uiteinde een stukje leer met wat veren waaraan vaak een stukje vlees is bevestigd. Op die manier kon de valkenier zijn vogel verleiden om terug te komen. Het draaien met de loer was nodig omdat valken alleen bewegende prooien pakken. De valkenier hield zijn vogel dus voor de gek met een nepprooi.

Veel etymologen echter komen met ingewikkelder verklaringen voor deze uitdrukking. Volgens F.A. Stoett, auteur van *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, hangt het woord 'loer' samen met lor en luier, ofwel een waardeeloos ding. Draaien zou zoveel betekenen als 'regelen'. Iemand een loer draaien betekent dus 'iets waardeeloos voor iemand regelen'.

Volgens het *Etymologisch woordenboek van het Neder-*

lands betekent het werkwoord lorrendraaien ‘smokkelen’, ‘bedriegen’. Als oudere synoniemen worden genoemd: ‘iemand een pijp draaien’, ‘een piek steken’, ‘een poets bakken’.

Ook het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geeft als betekenis van lorrendraaien ‘bedriegen’. Bedriegers en smokkelaars werden lorrendraaiers genoemd.

Het is op een oor na gevild

VOORBEELDZIN De verbouwing is op een oor na gevild.

BETEKENIS Bijna klaar.

HERKOMST Bij het villen van bijvoorbeeld haas en konijn wordt begonnen aan de achterkant van het dier. De oren zijn als laatste aan de beurt. Dus als een haas of konijn op een oor na is gevild, is de klus bijna klaar.

VARIANT Op een haar na gevild. Dit is geen verhaspeling volgens Onze Taal, maar een vormvariant.

BIJZONDERHEID Er is nog een uitdrukking die te maken heeft met het villen van (klein) wild: ‘Iemand het vel over de oren halen’, wat zoveel betekent als ‘een hoge prijs vragen’ en, daarvan afgeleid, ‘het uiterste van iemand vragen’.

De kool en de geit sparen

VOORBEELDZIN Waarom neemt die man nou nooit eens een helder besluit? Hij probeert altijd de kool en de geit te sparen.

BETEKENIS Geen stelling durven nemen in een conflict, alle partijen sparen, geen keuzes maken, niemand voor het hoofd stoten.

HERKOMST Dit spreekwoord gaat terug op een Frans raadsel, volgens het *Van Dale Groot Uitdrukkingenwoordenboek*. Over de context van het raadsel is helaas niets bekend. Het luidt als volgt: een man moet een wolf, een geit en een kool de rivier overzetten. Hij mag in de boot maar één dier of ding tegelijk meenemen en alles moet heelhuids aan de overkant komen. Dat betekent dus dat de geit de kool niet mag opeten en de wolf de geit niet mag verslinden. Hoe moet de man zich hieruit redden? De oplossing: de man moet zeven keer van de ene naar de andere kant varen: eerst de geit overzetten, leeg terugvaren, de kool overzetten, de geit mee terugnemen, de wolf overzetten, leeg terugvaren en ten slotte de geit weer overvaren.

De kat de bel aanbinden

VOORBEELDZIN De fraude kwam aan het licht nadat een werknemer de kat de bel had aangebonden.

BETEKENIS De eerste stap zetten in een riskante zaak, optreden als klokkenluider.

HERKOMST Dit spreekwoord is ontleend aan een fabel van Aesopus, een dichter en verhalenverteller in het oude Griekenland (620-560 v. Chr.). Ratten spelen de hoofdrol in de fabel. De ratten hebben last van een kat die voortdurend op de loer ligt. Ze besluiten de

kat een bel om te binden zodat ze hem voortaan altijd horen aankomen. Goed idee, vinden alle ratten, maar ja, wie neemt die gevaarlijke taak op zich? De fabel is in vele culturen bekend, vertaald, aangepast en verspreid. De ratten zijn vaak vervangen door muizen.

BIJZONDERHEID In Vlaanderen is een versie van deze fabel bekend waarin de muizen kiezen voor een makkelijker weg dan de kat de bel aanbinden, schrijft Jurjen van der Kooi in het lexicon *Van A tot Z-reeks*: ze doen een bel in het voer van de kat. Die slikt de bel door en zo horen de muizen hem altijd aankomen. Dat zou de reden zijn dat katten sindsdien altijd eerst aan hun eten snuffelen dat ze voorgeschoteld krijgen en na het eten met hun lijf schudden, om te horen of ze niet weer een belletje hebben doorgeslikt.

OPMERKELIJK Wie weet hoeveel slachtoffers katten maken, snapt waarom de ratten/muizen de kat de bel wilden aanbinden. Zwitserse onderzoekers rustten in 2007 een aantal katten met een navigatiesysteem uit om hun activiteiten buiten te kunnen volgen. Na enig rekenwerk kwam men tot de conclusie dat de 1,35 miljoen Zwitserse katten in één maand meer dan een miljoen muizen doodden en ook nog eens 350.000 vogels, 50.000 amfibieën en ruim 400.000 grote insecten vingen. En dan hebben we het alleen nog maar over brave katten die zich dagelijks weer bij de baas melden, niet over verwilderde katten.